

Висновки. Отже, К.Д. Ушинський розкрив зміст понять свідомості, міцності, системності засвоєння знань відповідно до вимог фізіології та психології того часу. Системність, свідомість та міцність знань педагог розглядає в тісному зв'язку одне з одним, що сприяє свідомому й міцному засвоєнню системи знань. Дидактичні ідеї та корисні поради К.Д. Ушинського з приводу формування міцного засвоєння знань у сучасній педагогіці та психології навчання і сьогодні є актуальними, оскільки вони випередили свій час. Саме тому педагоги та психологи до сьогодні звертаються до педагогічної спадщини видатного вченого в пошуках вирішення багатьох питань, які виникають в оновленій національній школі.

Вважаємо, що творче використання теоретичних ідей К.Д. Ушинського з питань формування міцного засвоєння знань дає змогу істотно вдосконалити навчальний процес та збагатити практику школи цінними методичними здобутками.

Література

1. Гончаров Н.К. Педагогическая система К.Д. Ушинского / Н.К. Гончаров. – М. : Педагогика, 1974. – 272 с.
2. История педагогики и современность / [редкол. : проф. Ш.И. Ганелин (отв. ред.) и др.]. – Л., 1970. – 350 с.
3. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / К.Д. Ушинский ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1988. – Т. 2. – 492 с.
4. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / К.Д. Ушинский ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1988. – Т. 3. – 510 с.
5. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / К.Д. Ушинский ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1989. – Т. 4. – 525 с.

ГОВОРУН А.В.

ПОГЛЯДИ К.Д. УШИНСЬКОГО НА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ЗВИЧКИ

Актуальність теми дослідження вбачаємо в загостренні інтересу суспільства до проблем моральності, що характерні для сьогодення України. Як відзначено у Концепції національного виховання, моральність особистості – це те стрижневе утворення, яке за умови доведення до необхідного рівня стає фундаментом для розвитку всіх інших її сторін. Саме тому увага науковців з досліджуваної проблеми зосереджена на умовах морального виховання школярів (І. Мар'єнко, В. Сухомлинський), формуванні моральних уявлень та цінностей особистості (О. Вишневський, І. Зязюн), діагностики моральної вихованості школярів (І. Зверева, Л. Коваль, П. Фролов), формування моральної поведінки в умовах сім'ї (Т. Алексенко, В. Котирло).

Метою статті є узагальнення поглядів видатного українського педагога К.Д. Ушинського на чинники формування моральної звички як одного з рівнів морального розвитку особистості.

Як свідчить аналіз педагогічної спадщини К.Д. Ушинського, у своїх працях дослідник розглядав різні аспекти проблем морального виховання. Розмірковуючи над проблемами моральності людини, К.Д. Ушинський,

насамперед, говорив про формування особистості, яка в усьому керується мотивами громадської корисності, мотивами щирого служіння народові й суспільству. Навіть у рекомендаціях для сімейного виховання одним із перших обов'язків “усякого громадянина й батька родини” вважав підготовку “...у своїх дітях корисних для суспільства громадян” [2, с. 23]. У своєму щоденнику К.Д. Ушинський виокремив підґрунтя власної моралі таким чином: “Відкиньмо егоїзм, будемо працювати для нащадків..., які забудуть і імена наші, не чекаючи нагороди ні на землі, ні на небі. ...Велике призначення” [2, с. 23]. У переліку громадянських якостей К.Д. Ушинський називав гуманність, правдивість, душевну щирість, відвертість душі, які несумісні з хвастощами, гордощами, неввічливістю щодо інших людей, невтриманістю тощо. Видатний педагог наголошував на тому, що вказані якості кожна людина повинна виробляти в себе самостійно, що дається важко, вимагає напруження всіх сил, культури волі й характеру.

Проте в дітей, на його думку, ці якості потрібно виховувати, формувати в них цільний характер і зміцнювати волю. “Найважливіша частина виховання – виховання характеру” [2, с. 24]. У праці “Людина як предмет виховання” він розглядав це питання в різних аспектах, у тому числі й у площині формування моральної звички.

Слід зауважити, що насамперед К.Д. Ушинський наголошував на важливості виховання у формуванні особистості, порівнюючи працю вихователя з працею архітектора та медика й акцентуючи на тому, що вихователь повинен обов'язково “чітко й точно визначити мету своєї виховної діяльності” [1, с. 196]. У виборі ж засобів виховання, у тому числі й морального, К.Д. Ушинський орієнтував учителя не лише на знання педагогіки у вузівському розумінні (як “зібрання правил педагогічної діяльності”), а й на детальне оволодіння тими науками, які “...вивчають тілесну або душевну природу людини... не в уявлених, а в справжніх явищах” [1, с. 199]. Перелік таких наук (анатомія, фізіологія, логіка, психологія географія, філологія та ін.) пояснював тим, що в них зіставляються й обґрунтовуються факти та їх співвідношення, у яких виявляються властивості предмета виховання, тобто людини. Вище-означені міркування К.Д. Ушинський узагальнював так: “Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях” [1, с. 199].

Аналізуючи процес створення людського характеру, К.Д. Ушинський відрізняв характер “природний” від “виробленого самою людиною”, вважаючи, що на особливу повагу заслуговують ті характери, “які важкою боротьбою перемогли природжені погані схильності й виробили в собі добрі правила, керуючись усвідомлення необхідності добра” [1, с. 231]. Для створення саме такого характеру, підкреслював К.Д. Ушинський, велике значення мають воля й сила звички.

Спостерігаючи різні характери, він зробив висновок, що набуття гарної звички – це набуття морального капіталу, який буде “покладений у

свою нервову систему, капітал цей зростає безперервно і відсотками з нього людина користується все своє життя” [1, с. 231]. На яскравих прикладах видатний педагог доводив, що шкідлива звичка стане для людини “моральною несплаченою позикою, яка може заморити людину відсотками, що постійно нарастають, нівелювати її найкращі починання й довести до морального банкрутства” [1, с. 230]. Порівнюючи дві протилежні сторони звички, К.Д. Ушинський акцентував, що повторення гарної звички, наприклад, звички до порядку в розподілі своїх речей і часу, перетвориться згодом у несвідомо виконувану потребу. Навпаки, погана звичка потребує багато зусиль та часу для її викорінення. Саме тому виховання звичок і навичок К.Д. Ушинський вважав одним із найважливіших процесів у діяльності вихователя.

У ході аналізу морального й педагогічного значення звичок К.Д. Ушинський звертався до відомих мислителів минулого, які у своїх педагогічних працях характеризували вплив звичок на формування характеру особистості. Згідно з висновками К.Д. Ушинського, Арістотель зараховував до моральних звичок мудрість, розсудливість, здоровий розум; Н. Макіавеллі вважав, що обов’язковість, ретельність у вихованні залежить не від природи людини й не від “найурочистіших її обіцянок”, а від того, що закріплене й “освячене” звичкою; Г.В. Лейбніц три чверті всього того, що людина думає, говорить і робить, приписував звичці; Ф. Бекон пов’язував дії і вчинки людини лише з усталеною звичкою. Проте, як зауважував К.Д. Ушинський, серед мислителів минулого були й розбіжності в оцінці педагогічного значення звичок. Посилаючись на Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, які відкидали педагогічно позитивний вплив моральної звички на характер особистості, К.Д. Ушинський все ж доходить висновку, що найбільш об’єктивною для педагога оцінкою значення звички у формуванні характеру буде точка зору В. Шекспіра, “знавця усіх стимулів людського життя”: звичка може бути й “потворою”, і “ангелом-охоронцем” [1, с. 230].

Спираючись на відоме прислів’я про те, що звичка – це друга натура (природа), він наполягав на тому, що “тільки звичка відкриває вихователеві можливість вносити ті чи інші свої принципи в сам характер вихованця, в його нервову систему, в його природу” [1, с. 233]. Вміння вихователя опанувати процес прищеплення звички вихованцю К.Д. Ушинський пов’язував з успішністю самого результату виховання. “Звичка, якщо вихователь зумів опанувати її, надасть йому можливість посуватися у своїй діяльності щодалі вперед і вперед, не починаючи спочатку і зосереджуючи свідомість і волю вихованця на набутті нових, корисних для нього принципів, бо попередні вже його не утруднюють, перетворивши його природу в несвідому або напівнесвідому звичку” [1, с. 233–234].

Наполягаючи на тому, що звичка є “основою виховної сили”, виховної діяльності, К.Д. Ушинський шляхом глибокого психолого-педагогічного аналізу розглядав засоби прищеплення або викорінювання звичок. Враховуючи рефлексивну здатність нервової системи до повто-

рення будь-якої дії, він резюмував, що необхідною умовою формування звички є повторення одних і тих самих дій. Особливу увагу видатний педагог звертав на те, що таке повторення, особливо на початку, має здійснюватися частіше, але при цьому “слід мати на увазі властивість нервової системи втомлюватися і відновлювати свої сили” [1, с. 235]. Він застерігав вихователів від перенапруження дітей у цьому процесі, щоб формування необхідної звички не призвело до перевтомлення нервової системи. Таким чином, він дійшов висновку, що однією з “істотних умов, установлення звички” є періодичність дій, а “для вкорінення її потрібний час, як потрібний він для росту насіння, посаженого в землю, і вихователь, який поспішає укорінювати звички й навички, може зазнати поразки: зовсім не вкорінити їх” [1, с. 236].

Проте, як наголошував видатний педагог, звички, які вихователь прагне сформувати у вихованця, повинні бути не просто гарними чи корисними для нього, а передусім – необхідними. Аргументуючи цю думку, К.Д. Ушинський зауважував, що необхідну для вихованця звичку важко відкинути як непотрібну, оскільки саме життя змушує нею користуватися.

Друге, на що К.Д. Ушинський звертав особливу увагу при формуванні моральної звички, – це послідовність дій вихователів у навчально-виховному закладі. На прикладі дій учителів молодших і старших класів стосовно формування у дітей тих чи інших моральних звичок відомий педагог зробив акцент на необхідності уважного вивчення вчителями вже укорінених звичок у дітей. Він наголошував, що, залишаючи поза увагою вже сформовану звичку або навичку дитини, або, що ще гірше, викорінюючи їх “новими, протилежними звичками й навичками”, вчитель старших класів “розхитує, а не створює характери”. Тому ті навчальні заклади, вказував К.Д. Ушинський, де “численні вихователі й учителі не пов’язані між собою жодним спільним виховним напрямом і жодною спільною виховною традицією, не мають ніякої виховної сили” [1, с. 236].

Третє, на що звертав увагу К.Д. Ушинський у своїх порадах стосовно формування моральної звички, – це кодування запропонованого способу дій у “простому, ясному, по можливості короткому правилі”, дотримання якого вихованцем слід неухильно вимагати. Цих правил, на думку К.Д. Ушинського, має бути небагато, оскільки така умова, з одного боку, дає можливість вихованцеві “легко виконувати їх”, з іншого – вихователь може легко стежити за їх виконанням. К.Д. Ушинський наводив переконливі аргументи щодо корисності запропонованого методу, оскільки вважав, що “...природа наша не тільки набуває звичок, але й набуває схильності набувати їх, і якщо хоч одна звичка твердо усталиться, то вона прокладе шлях і до усталення інших однорідних” [1, с. 237]. К.Д. Ушинський в обґрунтуванні цієї поради дуже близький до ідей відомого англійського педагога XVII ст. Дж. Локка. Як і Дж. Локк, К.Д. Ушинський переконував тогочасних педагогів у доцільності привчання дитини до виконання двох-трьох легких вимог, не обмежуючи її

самостійності ні кількістю, ні складністю їх, оскільки дитина легше підкорятиметься новим вимогам учителя. Видатний педагог підкреслював, що “обтяжування дитини безліччю правил” з боку вихователя, навпаки, призводить до порушення будь-якого з них і, насамкінець, до втрати вихованцем виховної сили звички.

Окремо К.Д. Ушинський наголошував на важливості прикладу для вихованця у процесі формування моральної звички. “При укоріненні звички ніщо так сильно не діє, як приклад, і прищепити які-небудь тверді, корисні звички дітям, коли навколишнє життя іде, як попало, неможливо” [1, с. 237]. Особливо детально у цій площині видатний педагог характеризував вплив на вихованця самої атмосфери навчального закладу. На його думку, найбільш швидко, легко, ефективно вихованець засвоює корисну йому звичку за умови її логічного зв’язку із правилом, уже встановленим у навчальному закладі та його неухильним виконанням усіма учасниками навчально-виховного процесу. Він підкреслював, що “...шкідливо впливає на виховання часта зміна вихователів, особливо, якщо не можна сподіватися, що вони керуватимуться у своїй діяльності тими самими правилами” [1, с. 237].

Слід зауважити, що К.Д. Ушинський великого значення як прикладу для вихованця з боку вихователя у формуванні моральної звички надавав “єдності у напрямі вихователів”, що може забезпечити лише школа як “цілком громадське явище, що склалося історично”. Звертаючись до характеристики європейських шкіл у вихованні підростаючих поколінь, зокрема Англії, Німеччини, він акцентував на історичній спадкоємності тих “правил і прийомів”, яка й “надає виховної сили школі, незважаючи на зміну вихователів” [1, с. 237]. І навпаки, на думку К.Д. Ушинського, якщо вихователі не відчують себе представниками однієї педагогічної школи, якщо немає “... ні історичної, ні спеціальної підготовки і якщо вихователі змінюють і до того ж часто змінюють один одного, вносячи кожний в одну й ту саму школу свої нові прийоми, то нема нічого дивного, якщо в такій школі й навіть в усіх школах якоїсь держави зовсім не створиться виховна сила і вони ще якимось учитимуть, але ніяк не виховуватимуть” [1, с. 238].

Аналіз педагогічних роздумів К.Д. Ушинського стосовно чинників формування моральної звички дав підставу для висновку, що видатний педагог у вирішенні означеної проблеми вважав не менш важливим і викорінення вже набутих шкідливих звичок. Порівнюючи процес прищеплення моральних звичок з останнім, він наголошував, що викорінення “важче за перше: вимагає більше обдуманості й терпіння”. Передусім, вважав К.Д. Ушинський, слід для викорінення шкідливої звички припинити ті дії, які зумовлює звичка, або ж почати прищеплювати протилежну звичку. Враховуючи природжену дітям потребу безперервної діяльності, на думку К.Д. Ушинського, слід використовувати ці обидва засоби разом, тобто “по можливості усувати будь-який привід до дій, що спричиняються шкідливою звичкою, і разом з тим спрямовувати розвиток дитини в інший бік” [1, с. 238]. Разом з тим він наголошував на тому, що

відсутність відповідної діяльності для дитини, спрямованої на одночасне викорінення шкідливої звички й прищеплення нової, корисної для дитини, призведе до того, що “дитина мимоволі діятиме по-старому”.

Слід зауважити, що й у процесі викорінення шкідливих звичок К.Д. Ушинський великого значення надавав атмосфері навчального закладу, підкреслюючи, що в тих закладах, де панує “безперервна правильна діяльність дітей” багато поганих звичок “глухнуть і зникають самі по собі”. І навпаки, акцентував видатний педагог, у закладах з казарменним укладом, де панує лише зовнішній порядок, “погані звички страшенно розвиваються і множаться під прикриттям того самого порядку”, який загалом “не захоплює й не збуджує” внутрішнього життя дітей [1, с. 238].

Розмірковуючи над шляхами викорінення звичок, К.Д. Ушинський радив передусім зрозуміти причини виникнення шкідливих звичок і “діяти проти причини, а не проти наслідків”. Наводячи приклади, відомий педагог виокремлював різні причини поширеної серед дітей звички до брехні: або від надмірних пустощів; або від незаслуженої уваги до слів і дій дитини, які виховали в неї самолюбство й бажання до похвальби; або ж, навпаки, від надмірної суворості тощо. Він підкреслював, що лише розуміння вихователем органічної природи шкідливої звички дасть йому змогу протидіяти правильно і досягти результату. Зокрема, в наведених вище прикладах: або ставитись до брехливих розповідей дитини з недовірою і сміхом у першому випадку, або лагідно поводитись із нею, по можливості полегшуючи покарання за провини і здійснюючи його тільки за брехню [1, с. 238]. В іншому випадку, підкреслював К.Д. Ушинський, нерозуміння вихователем природи звички або “надто круте викорінення звичок” може викликати у вихованця ненависть до вихователя або ж розвинути у нього такі небажані якості, як потайливість, хитрість, брехливість. Наголошуючи на труднощах процесу викорінення шкідливих звичок, К.Д. Ушинський не виключав і варіанта, коли вихователь повинен розраховувати лише на зміну навколишнього оточення дитини з надією на те, що “нове життя й новий спосіб дій” поступово стануть протидією поганим звичкам. “Якщо багато поганих звичок глибоко вкорінилися, корисно буває іноді зовсім змінити для дитини обстановку життя: перемістити в іншу місцевість і оточити іншими людьми” [1, с. 238].

Розмірковуючи над питанням, чи треба пояснювати самому вихованцеві користь або шкоду звички, чи тільки вимагати від нього виконання тих правил, якими укорінюється або викорінюється звичка, К.Д. Ушинський дійшов висновку, що для вирішення цього питання необхідно враховувати вік і розвиток вихованця. Наприклад, від дітей старшого віку можна очікувати усвідомлення розумності того правила, яке необхідно виконувати. Проте багато навичок, наголошував педагог, “треба укорінювати або викорінювати в дітей такого віку, коли пояснити їм користь або шкоду звички ще неможливо” [1, с. 239]. На його думку, в ранньому віці дитина повинна керуватись “безумовною слухняністю перед вихователем”, яка допомагає дитині легко виконувати будь-яке правило,

що поступово приводить саме до очікуваних результатів набуття або викорінювання конкретних звичок [1, с. 239].

Серед засобів виховання, що сприяють укоріненню корисних звичок чи боротьбі зі шкідливими, К.Д. Ушинський розглядав нагороди та покарання. Хоча, на його думку, “кожна дія дитини із страху покарання або з бажання дістати нагороду вже сама по собі ненормальна й шкідлива”. К.Д. Ушинський вважав, що неможливо зовсім обійтися без покарань і нагород [1, с. 239]. Наприклад, коли вихователь, намагаючись подолати лінь до будь-якої праці, використовує покарання за лінощі і нагороду за працю, то шкідлива дія такого засобу виховання, передбачав К.Д. Ушинський, може поступово зникнути, а набута звичка до праці залишитися, що згодом приведе до розвинутої свідомості і волі вихованця.

Висновки. Отже, як бачимо, шляхи формування моральної звички, вказані К.Д. Ушинським, не втратили актуальності й у вирішенні проблем морального виховання в сучасній українській школі. Більше того, роздуми й настанови К.Д. Ушинського стосовно педагогічного значення звички в моральному вихованні підростаючих поколінь також звучать злободенно й сучасно. Посилаючись на відомого шотландського педагога Д. Керрі, видатний український мислитель наголошував на тому, що фактично вихователь не може “перешкодити утворенню в дітях звичок”, оскільки “діти чують, що ми говоримо, бачать, що ми робимо, і наслідують на неминуче” [1, с. 240]. Спираючись на вказану закономірність, К.Д. Ушинський і сьогодні закликає сучасних педагогів до вивчення і розуміння сили звички, переконує, що дорослі не можуть навіть неусвідомлено не впливати на природу дитини, здатну до наслідування. Тому, за висновком К.Д. Ушинського, “... краще мати свідомий і розумний вплив, ніж полишити всю справу випадку” [1, с. 240].

Література

1. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. / К.Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.
2. Чавджаров С.Х. К.Д. Ушинський / С.Х. Чавджаров, М.Ф. Даденков. – К. : Радянська школа, 1945. – 29 с.

ЖАДАНОВА О.М.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА ВИСВІТЛЕННЯ ЙОГО ЗАСАД У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стратегічним завданням кожної країни є виховання підростаючого покоління з високим рівнем загальної культури, високими і сталими духовними та моральними ідеалами. Останніми роками в Україні відчувається криза духовності і моралі значної частини молоді, тому проблема духовно-морального виховання сьогодні набула в нашій країні важливого значення й актуальності. Отже, звернення до досвіду вітчизняних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст. у вирішенні означеного питання видається не тільки доречним, але й практично цінним.